

RHIJISITARA RA MUBYARI / MURIMI

— NYENYANKULU 2021 —

agriculture, land reform
& rural development

Department:
Agriculture, Land Reform and Rural Development
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

LESWI NGA ENDZENI

TIAKHURONIMI NA MIKOMISO	1
1. MANGHENELO	3
2. XIKONGOMELO NA YUNITI YA NHLENGELETO	3
3. SWIKONGOMELO SWA RHIJISITARA RA MUBYARI/MURIMI	4
4. XIKOPU NA ANGARHELO	4
5. MINCHUMU YA DATARA	4
6. NKARHI WA NHLAYELO	5
7. VUTSHEMBHEKI BYA DATARA	5
8. XIHUNDLA	5
9. LESWI KUMIWEKE SWA NKOKA	6
<i>Tafula ra A: Nhlayo/phesenteji ya varimi lava rhijisitariweke ku ya hi rimbewu na xifundzankulu</i>	<i>6</i>
<i>Figara ya 2: Swiyenge swa varimi</i>	<i>8</i>
<i>Figara ya 3: Hangalaso wa varimi lavatsongo ku ya hi xifundza</i>	<i>9</i>
<i>Figara ya 4: Xiyenge xa vukhale</i>	<i>10</i>
10. MATAFULA	11
<i>Tafula ra 1: Rimbewu ra murimi ku ya hi xifundzankulu</i>	<i>11</i>
<i>Tafula ra 2: Muxaka wa vurimi hi ku ya hi xifundzankulu</i>	<i>12</i>
<i>Tafula ra 3: Tlawa wa vukhale wa murimi ku ya hi xifundzankulu</i>	<i>13</i>
<i>Tafula ra 4: Rixaka ra murimi ku ya hi xifundzankulu</i>	<i>14</i>
<i>Tafula ra 5: Xiyenge xa murimi i ku ya hi xifundzankulu</i>	<i>15</i>
<i>Tafula ra 6: Varimi lava tirhaka nkarhinkwawo/nkarhinyana epurasini ku ya hi xifundzankulu</i>	<i>16</i>
<i>Tafula ra 7: Muxaka wa vunwini bya misava bya purasi ku ya hi xifundzankulu</i>	<i>17</i>

<i>Tafula ra 8: Ku kuma purasi/misava ku ya hi xifundzankulu.....</i>	18
<i>Tafula ra 9: Chanele yo xavisa leyi tirhisiweke hi murimi</i>	19
<i>Tafula ra 10: Migingiriko yo purosesa swa vurimi leyi endliweke hi murimi</i>	20
<i>Tafula ra 11: Muxaka wa vurimisi, vukorhokeri bya xithekiniki na bya vutsundzuxi lebyi kumiweke hi xifundzakulu.....</i>	21
GILOSARI.....	22

TIAKHURONIMI NA MIKOMISO

AAMP	:	Nkunguhato lowu heleleke wa Vurimi na ku puosesa vurimi
APAP	:	Nkunguhato wa Ngingiriko ra Pholisi ya Vurimi
CASP	:	Nongonoko lowu Heleleke wa Nseketelo wa Vurimi
CRDP	:	Nongonoko lowu Heleleke wa Nhluvukiso wa Matikoxikaya
DALRRD	:	Ndzawulo ya Vurimi, Antswiso Misava na Nhluvukiso wa Matikoxikaya
DWS	:	Ndzawulo ya Mati na Nkululo
EXCO	:	Komitinkulu
FAO	:	Nhlangano wa Matiko wa Swakudya na Vurimi.
FSAR	:	Vuhlayiseki bya Swakudya na Antswiso wa Misava/Vurimi
GDP	:	Swimakiwa hinkwaswo swa tiko
LRAD	:	Mphakelo wa Misava wa Nhluvukiso wa Vurimi
M&E	:	Nandzeleriso na Mpimanyeto
MAFISA	:	Mavandla Lamatsongo ya Afrika Dzonga ya Mali ya swa Vurimi
MANCO	:	Komiti ya Vufambisi ya DALRRD
MTSF	:	Rimba ra Xitirateji ra Nkarhi wa le Xikarhi
NAMC	:	Huvo ya Rixaka ya Nxaviso wa swa Vurimi
NDP	:	Nkunguhato wa Nhluvukiso wa Rixaka
NPCPDS	:	Pholisi ya Rixaka hi Nseketelo lowu Heleleke wa Nhluvukiso wa Mubyari
PLAS	:	Vulawuri bya Xitirateji xo Kuma Misava
PRN	:	Nomboro ya Rhijisitarra ra Mubyari

R&D	:	Ndzavisiso na nhluvukiso
RSA	:	Riphabliki ra Afrika Dzonga
SARS	:	Vukorhokeri bya Xibalo bya Afrika Dzonga
SLAG	:	Mpfuneto wa Ntwanano wo Kuma Misava
SMS	:	Vukorhokeri bya Marungula yo Koma
SOP	:	Endlelo ra Mpimo wa Matirhelo
SPLAG	:	Nkunguhato wa Mpfuneto wa Ntwanano wo Kuma Misava
Stats SA	:	Tinhlayo-nhlayo Afrika Dzonga

1. MANGHENELO

Ku sukela ku sungula ka xidimokirasi hi 1994, nhluvukiso kumbe ku nyika matimba varimi lavatsongo ku vile pfhumba lerikulu ra Mfumo wa Afrika Dzonga. Hikwalaho ka sweswo, minongonoko yo hambanahambana na tipholisi swi tivisiwile ku hatlisisa nhluvukiso wa xiyenge xa vurimi. Ku yisa emahlweni, minongonoko leyi yo hambanahambana a yi kongomisiwile eka ku tlakusa vukona bya vukorhokeri bya nseketelo ku tlakusa na ku kondletela nhluvukiso wa swa vurimi lowu kongomisaka eka vavuyeriwa va misava na minongonoko yo antswisa swa vurimi, xik. Nongonoko lowu Heleleke wa Nseketelo wa swa Vurimi (CASP), Ilima/Letsema, LandCare, sw.sw..

Handle ka minongonoko leyi hinkwayo, mfumo na sweswi a wu na databeyisi leyi heleleke ya varimi lavatsongo etikweni. Hikwalaho, i swa nkoka leswaku phurojeke yo rhijisitara vabyari/varimi yi endliwa ku kunguhata ku antswa nhluvukiso wa pholisi. (Nhlngano wa Swakudya na swa Vurimi (The Food and Agriculture Organization (FAO), hi ku tirhisa Nongonoko wa Misava wa Nhlayelo wa swa Vurimi, wu khutaza matiko ku endla nhlayelo wa swa vurimi na ku hlayisa tirhekhodo ta matirhelo ya swa vurimi.

Ndzawulo ya Vurimi, Antswiso Misava na Nhluvukiso wa Matikoxikaya (DALRRD) hikwalaho yi sungurile endlelo ro tumbuluxa rhijisitara leri heleleke ra rixaka ra vabyari/varimi, ku karhi ku kongomisiwa eka vabyari/varimi lavatsongo etikweni, ku nga Rhijisitara ra Mubyari/Murimi (PFR). Nghingiriko leri ri tumbulukile ku suka eka tinhlayonhlayo leti a ti ri na swihoxo/a ti nga lulamanga na leti a ti hundzeriwile hi nkarhi ta vabnyari/varimi etikweni hinkwarro.

2. XIKONGOMELO NA YUNITI YA NHLENGELETO

Xibukwana lexi xi tisa mimpimanyeto hi mayelana na PFR, ya 2021. Mbalango wu kongomisa eka ku nyika mahungu lama fambelanaka na ntivo-misava, demogirafiki, ntshovelo, mitirho ya varimi lavatsongo eAfrika Dzonga.

3. SWIKONGOMELO SWA RHIJISITARA RA MUBYARI/MURIMI

Swikongomelo swa PFR swi hi ndlela leyi landzelaka:

- Ku va na masungulo lawa matirhelo ya xiyenge xa swa vurimi (varimi lavatsongo) ya nga ta lawuriwa
- Ku tumbuluxa swikombo hi ku fambisana na Rimba ra Xitirateji ra Nkarhi wa le Xikarhi (MTSF) na Nkunguhato wa Nhluvukiso wa Rixaka (NDP),exikarhi ka swin'wana, ku pfuna ku kombisa ku humelela eka ku fikelela mimbuyelo ya mfumo.
- Ku kombisa varimi lavatsongo ku ri hava xihoxo hi ku ya hi vuhangalaki bya vona bya ntivo misava na migingiriko ya swa vurimi;
- Ku tumbuluxa fureme ra rheferense leri pfuxetiweke ro endla mimbalango ya xiyenge xa swa vurimi etikweni;
- Ku endlela leswaku ku kota ku landzelerisiwa mbuyelo wa nseketelo wa swa vurimi eka vavuyeriwa na nhluvukiso wa switirateji;
- Ku endlela leswaku mbulavurisano wo antswa na vabyari wu koteka ku hlula mintlhontlho leyi fambelanaka na ntshovelo wa swa vurimi; na
- Ku tekela enhlokweni vavuyeriwa lava nga na mfanelo yo kuma vukorhokeri bya nseketelo eka swa vurimi.

4. XIKOPU NA ANGARHELO

Rhijisitara ri angarhela vabyari/varimi lavatsongo lava kumekaka eka swifundzankulu hinkwaswo. I swa nkoka ku lemuka leswaku hambileswi matshalatshala hinkwawo ya endliweke ku rhijisitara vabnyari/varimi lavatsongo, hinkwavo a hi hinkwavo va fikeleriweke eka xiyenge lexi xo rhijisitara. Dataro yi ta, eka swiyimo swin'wana, katsa varimi va le makaya, varimelakudya, varimi lavakulu na varimi vo endla bindzu ku ya hi migingiriko leyi landzelaka ya swa vurimi.

- Ku rima swirin'wa na ntivovurimaswirhapa;
- Ntshovelo wa swifuwo;
- Nhlangano wa leswi nga laha henhla (vupurasimpfangano).

5. MINCHUMU YA DATARA

Swiyenge leswi landzelaka swa minchumu ya datara swi hlengeletiwile: tidemogirafikisi, purasi, matirhelo ya purasi, ntirho, mahungu hi ku angarhela, ntirhiso wa misava, swimila, swimila swo byala eswirhapani, swifuwo, miholo na switirhisiwa leswi nga kona.

6. NKARHI WA NHLAYELO

Nhlengeleto wa datara wu sungurile hi Ndzati 2019 naswona wu kunguhatiwile ku va wu hetiwile hi ku hela ka Nyenyankulu 2020, hambiswiritano hikwalaho ka lockdown ya COVID -19 siku ro hetisa ri yisiwile eka ku hela ka Ndzati 2020.

7. VUTSHEMBHEKI BYA DATARA

Leswi landzelaka i swin'wana swa swilo swa swihoxo swo ka swi nga ri swo sampula: Tinhlamuselo to hoxeka na tlawahato; ku hlamusela swivutiso, ku pfumaleka ka tinhlamulo, ku purosesa; na mpimanyeto. Tshalatshala rin'wana na rin'wana ri endliwile ku minimayiza swihoxo swo kala swi nga ri swa ku sampula hi ku dezayina minongonoko ya swivutiso hi ndlela ya vukheta, na ku swi kambela hi tisampulu ta vahlamuri, ku hlela datara leyi vikiweke na ku simeka maendlelo ya matirhelo ya vuswikoti. Swihoxo swo ka swi nga ri swo sampula swi humelela eka hinkwaswo ku nga mimbalo yo sampula na mihlayelo.

Phurojeke leyi a ku ri yosungula ya muxaka lowu eRiphabliki, hikwalaho a yi papalatanga swiphiso switsongo leswi fambisanaka na ku kula ka phurojeke Phurojeke yi na nkarhi lowu languteriweke ya ku va yi hanya- yi fanele yi sungula hi nkarhi wokarhi no hela hi nkarhi wokarhi, hikwalaho, a hi varimi hinkwavo lava fikeleriweke Kambe, vatirhi va varinsi va tirhile tanihi vahlayi loko hi nkarhi lowu fanaka va karhi va kongomisa eka tindhawu ta vona ta nkoka ta siku na siku.

8. XIHUNDLA

Minongonoko ya swivutiso leyi tatiweke yi tshama yi ri ya xihundla naswona mahungu ya bindzu ra mubyari a ya paluxiwi eka tithedi phati kumbe ku tirhisiwa hi ndlela yo ka yi nga ri kahle ku ma khompuromayiza hi ndlela yihi kumbe yihi. Mimbuyelo yi nyikiwa hi xivumbeko xo ka xi nga humeseli erivaleni vutivoko bya munhu. Mahungu ya murimi ya khomiwa tanihi ya xihundla eka swiyenge hinkwaswo, i.e. nhlengeleto wa datara, ku purosesa na ku hlayisa mahungu hi ku ya hi Nawu wo "Sirhelela Mahungu ya Munhu" (PoPI) wa, 2013 (Nawu wa No. 4 wa 2013). Mahungu ya ta tirhisiwa ntsena xikongomelo lexi ya laveriweke xona, i.e ku nga ku tumbuluxiwa ka PFR.

9. LESWI KUMIWEKE SWA NKOKA

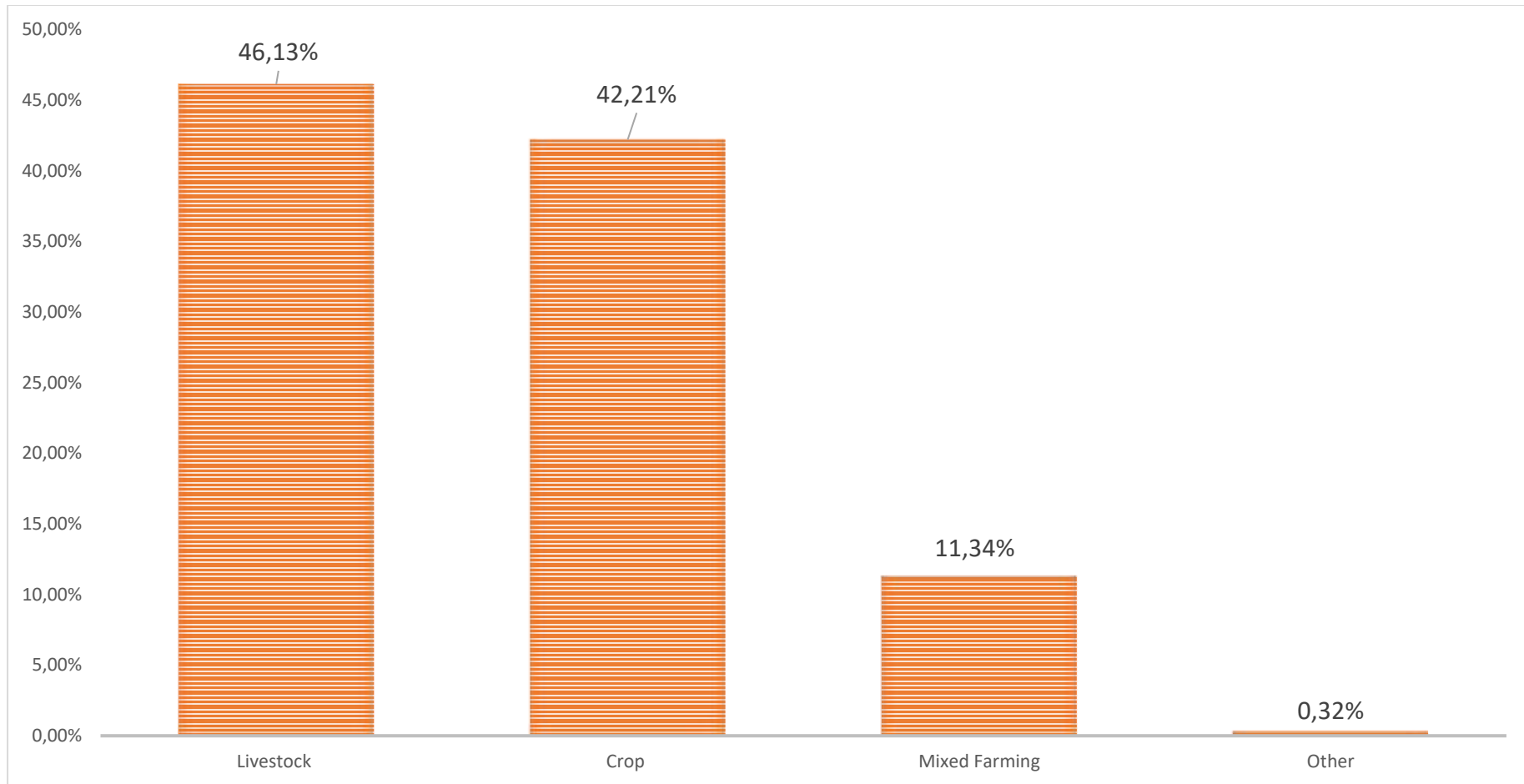
Tafula ra A: Nhlayo/phesenteji ya varimi lava rhijisitariweke ku ya hi rimbewu na xifundzankulu

Xifundzankulu	Rimbewu				Nhlayo	Xiave xa xifundzankulu
	Vaxisati		Vaxinuna			
	Nhlayo	% ya xiave	Nomboro/Nhlayo	% ya xiave	Nhlayo	% ya xiave
Kapa Vuxa	7 642	37,0	13 022	63,0	20 664	21,6
Free State	1 352	22,0	4 792	78,0	6 144	6,4
Gauteng	3 427	59,4	2 339	40,6	5 766	6,0
KwaZulu-Natal	8 754	46,9	9 909	53,1	18 663	19,5
Limpopo	5 597	44,8	6 885	55,2	12 482	13,1
Mpumalanga	7 491	52,0	6 920	48,0	14 411	15,1
N'walungu-Vupeladyambu	1 532	23,2	5 065	76,8	6 597	6,9
Kapa N'walungu	1 166	20,1	4 637	79,9	5 803	6,1
Kapa Vupeladyambu	1 090	21,9	3 881	78,1	4 971	5,2
Nhlayo	38 051	39,8	57 450	60,2	95 501	100,0

Hi 2020, nhlayo ya varimi lava rhijisitariweke a ku ri 95 501, lava eka vona 38 051 (39,8%) a ku ri vaxisati naswona 57 450 (60,2%) a ku ri vaxinuna. Eka swifundzankulu hinkwaswo, i swimbirhi ntsena leswi a swi ri na varimi votala va xisati ku tlula vaxinuna, mavito ya swona ku nga Gauteng na Mpumalanga. Swifundzankulu leswi nga na nhlayo ya le henhla ya varimi lava rhijisitariweke a ku ri Kapa Vuxa (20 664 kumbe 21,6%), ku landzela KwaZulu-Natal (18 663 kumbe 19,5%), Mpumalanga (14 411 kumbe 15,1%) na Limpopo (12 482 kumbe 13,1%).

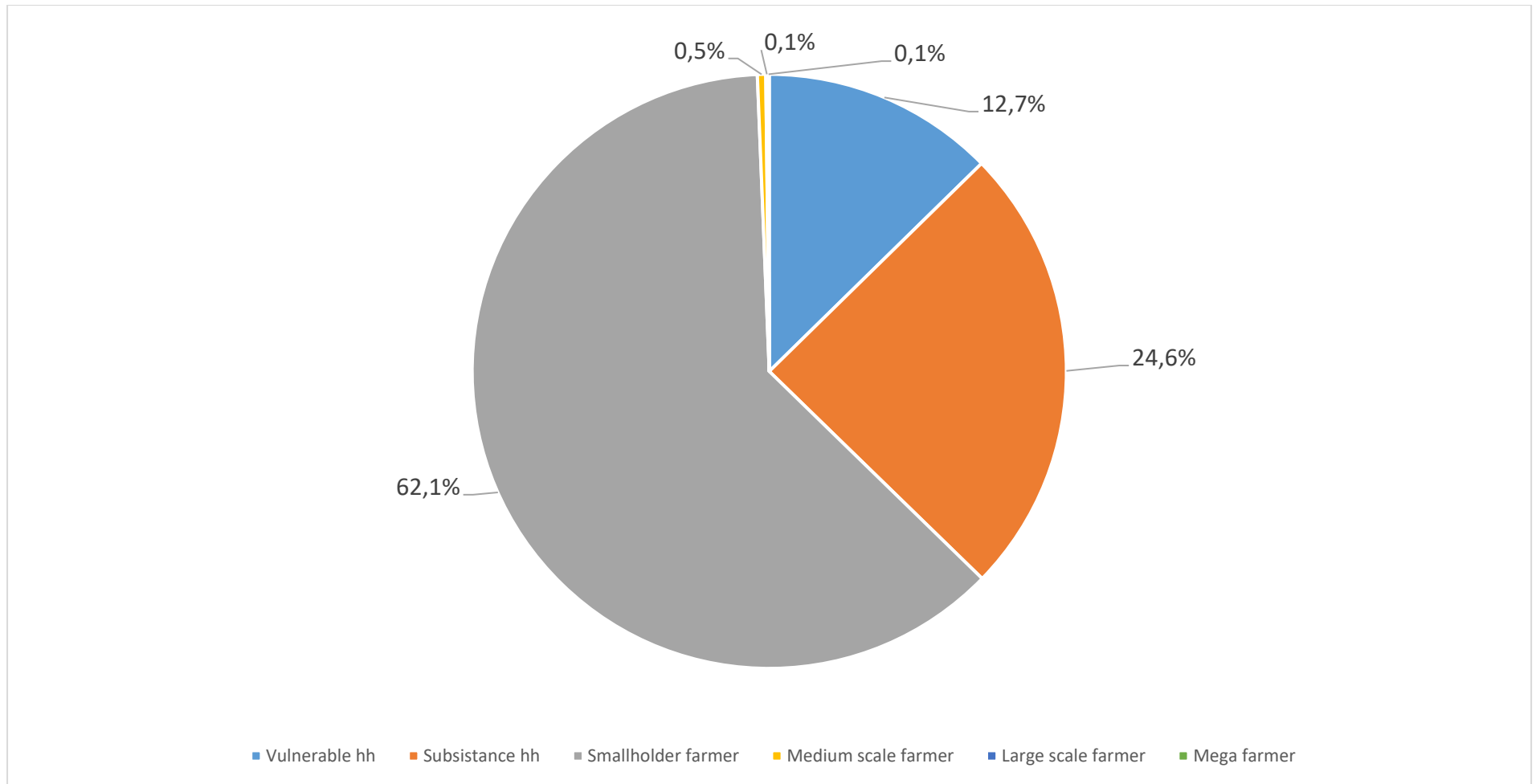
Figara ya 1: Muxaka wa vurimi ku ya hi xifundzankulu

Xiphemu xikulukumba xa varimi lava rhijisitariweke a xi tekaxiave eka ntshovelo wa swifuwo (46,1%),xi landzeleriwa hi ntshovelo wa swimila (42,2%) vupurasimpfangano(11,3%).

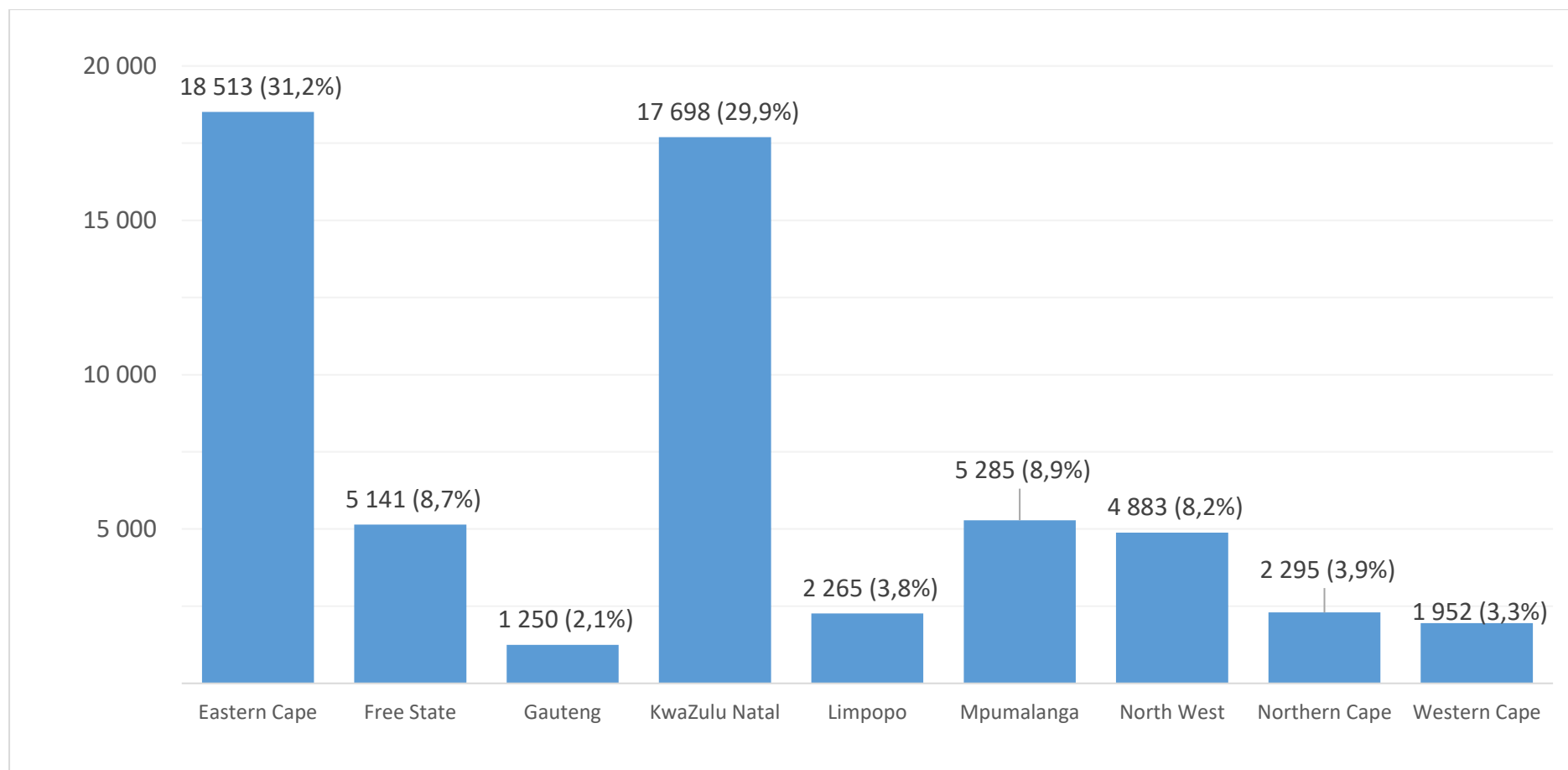
Figara ya 2: Swiyenge swa varimi

Eka nhlayo hinkwayo ya varimi lava rhjisitariweke, xiave xikulukumba xi huma eka varimi lavatsongo (62,1%),ku landzela mindyangu yo rimela ku dya (24,6%) na mindyangu leyi nga eka nxungeto (12,7%).

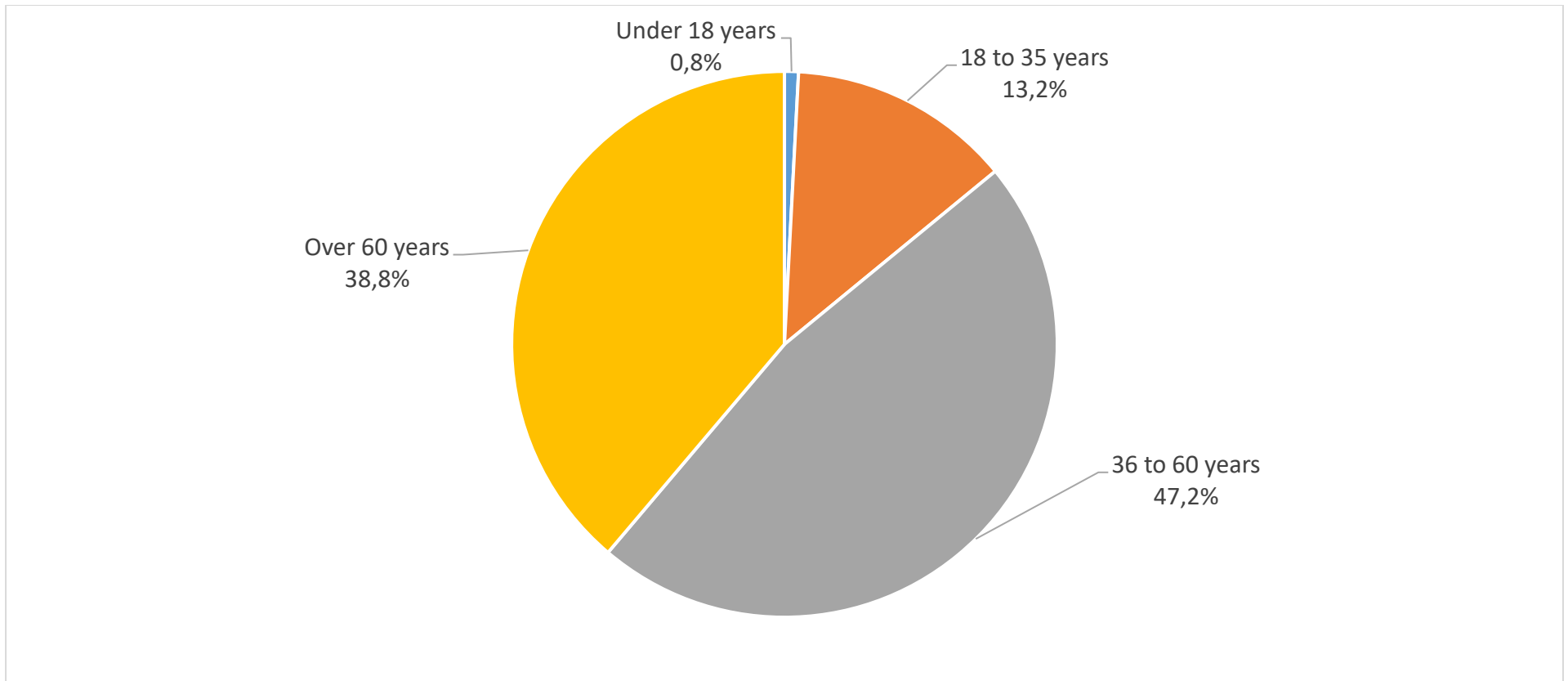
Figara ya 3: Hangalaso wa varimi lavatsongo ku ya hi xifundza

Xiphemu xikulukumba xa varimi lavatsongo xi kumeka eKapa Vuxa (18 513 kumbe 31,2%), ku landzela KwaZulu-Natal (17 698 kumbe 29,9%).

Figara ya 4: Xiyenge xa vukhale

Vunyingi bya varimi lava rhjisitariweke va le ka xiyenge xa vukhale bya malembe ya '36 ku fika eka 60' (47,2%), ku landzela 'lava nga ehenhla ka malembe ya 60 ' (38,8%). Vantshwa (18 ku fika eka 35 wa malembe) va endla 13,2% wa varimi lava rhjisitariweke.

10. MATAFULA

Tafula ra 1: Rimbewu ra murimi ku ya hi xifundzankulu

Xifundzankulu	Rimbewu				Nhlayo
	Vaxisati		Vaxinuna		
	Nhlayo	% ya xiave	Nomboro/Nhlayo	% ya xiave	Nhlayo
Kapa Vuxa	7 642	37,0	13 022	63,0	20 664
Free State	1 352	22,0	4 792	78,0	6 144
Gauteng	3 427	59,4	2 339	40,6	5 766
KwaZulu-Natal	8 754	46,9	9 909	53,1	18 663
Limpopo	5 597	44,8	6 885	55,2	12 482
Mpumalanga	7 491	52,0	6 920	48,0	14 411
N'walungu- Vupeladyambu	1 532	23,2	5 065	76,8	6 597
Kapa N'walungu	1 166	20,1	4 637	79,9	5 803
Kapa Vupeladyambu	1 090	21,9	3 881	78,1	4 971
Nhlayo	38 051	39,8	57 450	60,2	95 501

Tafula ra 2: Muxaka wa vurimi hi ku ya hi xifundzankulu

Xifundzankulu	Swimila		Swifuwo		Vupurasimpfangano		Swin'wana		Nhlayo
	Nhlayo	% ya xiave	Nomboro/ Nhlayo	% ya xiave	Nomboro/ Nhlayo	% ya xiave	Nomboro/ Nhlayo	% ya xiave	Nhlayo
Kapa Vuxa	2 049	9,9	13 864	67,1	4 750	23,0	1	0,0	20 664
Free State	142	2,3	5 919	96,3	81	1,3	2	0,0	6 144
Gauteng	5 668	98,3	68	1,2	15	0,3	15	0,3	5 766
KwaZulu-Natal	15 635	83,8	2 133	11,4	889	4,8	6	0,0	18 663
Limpopo	5 678	45,5	4 578	36,7	2 194	17,6	32	0,3	12 482
Mpumalanga	9 179	63,7	3 443	23,9	1 773	12,3	16	0,1	14 411
N'walungu-Vupeladyambu	1 096	16,6	5 078	77,0	384	5,8	39	0,6	6 597
Kapa N'walungu	97	1,7	5 679	97,9	24	0,4	3	0,1	5 803
Kapa Vupeladyambu	765	15,4	3 295	66,3	717	14,4	194	3,9	4 971
Nhlayo	40 309	42,2	44 057	46,1	10 827	11,3	308	0,3	95 501

Tafala ra 3: Tlawa wa vukhale wa murimi ku ya hi xifundzankulu

Xifundzankulu	Tlawa wa vukhale								Nhlayo
	Ehansi ka 18 wa malembe		18 ku fika eka 35 wa malembe		36 ku fika eka 60 wa malembe		Ehenhla ka 60 wa malembe		
	Nhlayo	% ya xiave	Nomboro / Nhlayo	% ya xiave	Nombor o/ Nhlayo	% ya xiave	Nombor o/ Nhlayo	% ya xiave	Nhlayo
Kapa Vuxa	71	0,3	1 788	8,7	9 525	46,1	9 280	44,9	20 664
Free State	0	0,0	430	7,0	2 966	48,3	2 748	44,7	6 144
Gauteng	1	0,0	823	14,3	3 183	55,2	1 759	30,5	5 766
KwaZulu-Natal	676	3,6	5 474	29,3	8 811	47,2	3 702	19,8	18 663
Limpopo	18	0,1	811	6,5	4 885	39,1	6 768	54,2	12 482
Mpumalanga	0	0,0!	1 807	12,5	6 363	44,2	6 241	43,3	14 411
N'walungu-Vupeladyambu	4	0,1	443	6,7	3 106	47,1	3 044	46,1	6 597
Kapa N'walungu	16	0,3	495	8,5	3 115	53,7	2 177	37,5	5 803
Kapa Vupeladyambu	4	0,1	569	11,4	3 057	61,5	1 341	27,0	4 971
Nhlayo	790	0,8	12 640	13,2	45 011	47,1	37 060	38,8	95 501

Tafula ra 4: Rixaka ra murimi ku ya hi xifundzankulu

Xifundzankulu	Rixaka				Nhlayo
	MuAfrika	Mukhaladi	MuIndiya	Mulungu	
	Nhlayo				
Kapa Vuxa	20 490	134	5	35	20 664
Free State	5 949	133	6	56	6 144
Gauteng	5 621	89	22	34	5 766
KwaZulu-Natal	18 422	26	201	14	18 663
Limpopo	12 430	14	6	32	12 482
Mpumalanga	14 379	15	4	13	14 411
N'walungu-Vupeladyambu	6 551	35	5	6	6 597
Kapa N'walungu	4 600	1 194	1	8	5 803
Kapa Vupeladyambu	1 533	3 179	28	231	4 971
Nhlayo	89 975	4 819	278	429	95 501

Tafula ra 5: Xiyenge xa murimi i ku ya hi xifundzankulu

Xifundzankulu	Mindyangu leyi nga eka nxungeto wa vusweti	Mindyangu leyi rimelaka ku dya	Varimi lavatsongo	Varimi lavakulu	Varimi lava nga na mbuyelo wa le henhla swinene	Varimi lava nga na swifuwo swotala	Nhlayo
	Nomboro/Nhlayo						
Kapa Vuxa	301	1 824	18 513	25	1	–	20 664
Free State	203	751	5 141	45	–	4	6 144
Gauteng	3 271	1 192	1 250	52	–	1	5 766
KwaZulu-Natal	158	784	17 698	23	–	–	18 663
Limpopo	5 329	4 824	2 265	46	17	1	12 482
Mpumalanga	1 064	8 010	5 285	35	15	2	14 411
N'walungu-Vupeladyambu	255	1 367	4 883	36	27	29	6 597
Kapa N'walungu	946	2 517	2 295	19	13	13	5 803
Kapa Vupeladyambu	568	2 243	1 952	153	38	17	4 971
Nhlayo	12 095	23 512	59 282	434	111	67	95 501

Tafula ra 6: Varimi lava tirhaka nkarhihinkwawo/nkarhinyana epurasini ku ya hi xifundzankulu

Xifundzankulu	Matirhelo		Nhlayo
	Nkarhi hinkwawo	Nkarhinyana	
	Nhlayo		
Kapa Vuxa	20 034	630	20 664
Free State	5 057	1 087	6 144
Gauteng	3 892	1 874	5 766
KwaZulu-Natal	16 926	1 737	18 663
Limpopo	11 193	1 289	12 482
Mpumalanga	12 978	1 433	14 411
N'walungu-Vupeladyambu	6 194	403	6 597
Kapa N'walungu	4 564	1 239	5 803
Kapa Vupeladyambu	3 805	1 166	4 971
Nhlayo	84 643	10 858	95 501

Tafula ra 7: Muxaka wa vunwini bya misava bya purasi ku ya hi xifundzankulu

Xifundzankulu	Misava ya muganga/ mfumoxivongo	Khamphani	Ndyangu	Mfumo	Phurayivhete	Swin'wana	Nhlayo
	Nhlayo						
Kapa Vuxa	16 796	48	2 184	766	850	20	20 664
Free State	4 228	–	–	1 401	467	48	6 144
Gauteng	492	62	1 719	1 234	2 256	3	5 766
KwaZulu-Natal	16 237	56	1 246	331	793	–	18 663
Limpopo	11 219	42	–	282	749	190	12 482
Mpumalanga	8 931	29	302	683	1 955	2 511	14 411
N'walungu-Vupeladyambu	5 798	12	2	354	228	203	6 597
Kapa N'walungu	5 315	10	–	163	197	118	5 803
Kapa Vupeladyambu	1 793	113	–	1 169	1 160	736	4 971
Nhlayo	70 809	372	5 453	6 383	8 655	3 829	95 501

Tafula ra 8: Ku kuma purasi/misava ku ya hi xifundzankulu

Xifundzankulu	Mpfumelelo wo tirhisa	Mphakelo	Timfanelo to va na misava	Milawu yo tirhisa/vutshamo	Hirile	Ndzhaka	Phurayivhete	Swin'wana	Nhlayo
	Nhlayo								
Kapa Vuxa	17 257	590	122	375	176	1 052	736	356	20 664
Free State	2 850	827	81	33	1 404	158	351	440	6 144
Gauteng	1 496	207	50	34	164	176	3 110	529	5 766
KwaZulu-Natal	15 497	409	249	231	214	1 104	723	236	18 663
Limpopo	9 944	120	125	42	322	414	687	828	12 482
Mpumalanga	11 180	795	298	379	319	886	1	553	14 411
N'walungu- Vupeladyambu	5 387	112	91	36	380	276	21	294	6 597
Kapa N'walungu	4 471	249	230	14	514	162	–	163	5 803
Kapa Vupeladyambu	1 407	115	48	52	1 505	295	–	1 549	4 971
Nhlayo	69 489	3 424	1 294	1 196	4 998	4 523	5 629	4 948	95 501

Tafula ra 9: Chanele yo xavisa leyi tirhisiweke hi murimi

Xifundzankulu	Tichanele to xavisa ta ximfumo	Tichanele to xavisa to ka ti nga ri ta ximfumo	Nhlayo
	Nhlayo		
Kapa Vuxa	173	20 491	20 664
Free State	366	5 778	6 144
Gauteng	71	5 695	5 766
KwaZulu-Natal	11 650	7 013	18 663
Limpopo	861	11 621	12 482
Mpumalanga	740	13 671	14 411
N'walungu-Vupeladyambu	1 921	4 676	6 597
Kapa N'walungu	1 771	4 032	5 803
Kapa Vupeladyambu	855	4 116	4 971
Nhlayo	18 408	77 093	95 501

Tafula ra 10: Migingiriko yo purosese swa vurimi leyi endliweke hi murimi

Xifundzankulu	Ku hava migingiriko yo purosese swa vurimi	Migingiriko yo purosese swa vurimi	Nhlayo
	Nhlayo		
Kapa Vuxa	16 982	3 682	20 664
Free State	15	6 129	6 144
Gauteng	5 519	247	5 766
KwaZulu-Natal	17 186	1 477	18 663
Limpopo	9 576	2 906	12 482
Mpumalanga	13 924	487	14 411
N'walungu-Vupeladyambu	6 564	33	6 597
Kapa N'walungu	5 703	100	5 803
Kapa Vupeladyambu	4 092	879	4 971
Nhlayo	79 561	15 940	95 501

Tafula ra 11: Muxaka wa vurimisi, vukorhokeri bya xithekiniki na bya vutsundzuxi lebyi kumiweke hi xifundzakulu

Xifundzankulu	Vukorhokeri bya vurimisi		Vukorhokeri bya vutshunguri bya swifuwo		Mahungu ya switsundzuxo swa nkarhi wa kahle		Mahungu ya ikhonomi ya swa vurimi		Vuleteri	
	A byi kuniwanga	Byi kumiwile	A byi kuniwanga	Byi kumiwile	A byi kuniwanga	Byi kumiwile	A byi kuniwanga	Byi kumiwile	A byi kuniwanga	Byi kumiwile
	% ya xiave									
Kapa Vuxa	0,8	99,2	99,2	0,8	42,9	57,1	45,1	54,9	7,0	93,0
Free State	7,1	92,9	15,5	84,5	31,9	68,1	38,7	61,3	33,0	67,0
Gauteng	30,8	69,2	98,8	1,2	72,7	27,3	76,6	23,4	44,3	55,7
KwaZulu-Natal	0,4	99,6	100,0	0,0	29,6	70,4	31,6	68,4	1,9	98,1
Limpopo	1,7	98,3	18,6	81,4	37,2	62,8	44,7	55,3	43,7	56,3
Mpumalanga	0,1	99,9	58,3	41,7	43,8	56,2	56,4	43,6	24,8	75,2
N'walungu-Vupeladyambu	15,6	84,4	38,5	61,5	34,5	65,5	75,5	24,5	44,4	55,6
Kapa N'walungu	10,8	89,2	30,5	69,5	58,1	41,9	69,0	31,0	33,0	67,0
Kapa Vupeladyambu	31,0	69,0	43,6	56,4	58,4	41,6	65,7	34,3	56,4	43,6
Nhlayo	6,1	93,9	66,0	34,0	41,9	58,1	50,2	49,8	24,1	75,9

GILOSARI

Bindzu: Nchumu wa nawu kumbe nhlango wa tiyuniti leti nga enawini leti katsaka na ku lawula hi ku kongomisa mitirho hinkwayo leyi lavekaka ku tirha migingiriko ya yona ya ntshovelo

Switirho swa nhlalelo: Switirho leswi tirhisiweke ku hlengeleta datara a ku ri SmartPen, Sisiteme ya Hayibiridi na Photali ya Murimi laha varimi va inthavhiyuwiweke ku langutaniwile

Murimi: Munhuvutirhisani, bindzuntirhisano, khamphani, kumbe bindzu rin'wana lama endlaka yuniti ya vurimi hi ku lava ka wona, kumbe mufambisi, mulanguteri kumbe munhu un'wana na un'wana loyi a nga nyikiwa matimba yo lawula yuniti ya vurimi.

Mufambisi/Mutirhisi wa purasi: Munhu loyi a endlaka vulawuri byo fambisa ehenhla ka ndhawu ya matirhelo ya swa vurimi no teka swiboho swa nkoka hi mayelana na ku tirhisiwa ka switirhisiwa.

Yuniti ya vurimi: Yuniti ya vurimi yi na purasi rin'we kumbe yotala, tindhawu kumbe swiphemu swa misava, hambiloko swi ri ekusuhi na kusuhi kumbe swi nga ri ekusuhi na kusuhi, leswi tirhisiwaka tanihi yuniti yin'we na ku va swi kumeka eka masipala wun'we wa muganga.

Swimila swi katsa rivelendzoho: mbewu ya oyili; tinyawa; swimila furu, na swin'wana swimila (xik. khotoni, mova na fole).

Rivelendzoho: swi katsa mavele (yo basa na ya xitshopani); koroni, n'wahuva; bali, otsi na rheyeye.

Muholo hinkwawo wa vurimi: Wu katsa muholo lowu kumiweke eka swikumiwa swa vurimi leswi xavisiweke, kambe a wu katsi muholo wun'wana lowu kumiweke ehandle ka swa vurimi.

Mubyari wa le kaya/ndyangwini (Murimekakudya): U hlamuseriwa tanihi mubyari kumbe nchumu lowu byalelaka ku tirhisa. Vabyari lava a va tlawahatiwi tanihi swisiwana hi timasipala ta vona. Va nga xavisa/maketa ntshovelo wutsongo lowu saleke na mali ya lembe leyi nga ehansi ka R50 000.

Mubyari wa le kaya/ndyangwini (Loyi a nga eka nxungeto): Mubyari kumbe nchumu lowu byalelaka ku tirhisa ekaya naswona u na switirhisiwa na swikili switsongo leswi pimiweke swo tirhisa endlelo ra ntshovelo wa makete. Xiyenge lexi xi katsa mindyangu leyi fambisiwaka hi vana na mindyangu leyi byalaka eka misava ya muganga na ya nhlanganelo wa lava rhijisitariweke tanihi swisiwana kumbe va fikelela khirayitheriya yo rhijisitara tanihi swisiwana na masipala wa vona.¹

Mubyari wo byalela ku endla bindzu: Munhu kumbe nchumu lowu byalaka na ku xavisa swixavisiwa swa vurimi hi xikongomelo xo endla phurofiti. Lama i mabindzu lama tumbuluxiweke lama byalelaka makete ku endla phurofiti lama nga na mali ya lembe layi sukelaka eka R10 000 001 ku fika eka R50 wa mamiliyoni.

Swifuwo: Swi katsa tihomu (ta rixaka ra nyama na masi); nyimpfu (tinxaka ta wulu na to ka ti nga ri ta wulu); tinguluve timbuti (nyama, masi na rixaka ra voya bya mbuti ; tihanci; na vufuwahuku (tihuku, magalankuni, masekwa, tiymbho na masekwa), sw.sw..

Swikumiwa swa swifuwo: Swi katsa matandza, honi/vulombe; nyama; masi; na madzovo na nhlonge.

Mubyari wo endla phurofiti: Munhu kumbe nchumu lowu byalaka na ku xavisa swixavisiwa swa vurimi hi xikongomelo xo endla phurofiti. Lama i mabindzu lama tumbuluxiweke lama byalelaka makete ku endla phurofiti na mali ya lembe leyi nga ehenhla ka R50 wa mamiliyoni.

Mubyari wo endla bindzu: U hlamuseriwa tanihi munhu kumbe nchumu lowu byalaka na ku xavisa swixavisiwa swa vurimi hi xikongomelo xo endla phurofiti. Lama i mabindzu lama tumbuluxiweke lama byalelaka makete ku endla phurofiti na mali ya lembe leyi sukelaka eka R1 000 001 ku fika eka R10 wa mamiliyoni) naswona ya na mfanelo yo endla ntsariso wa VAT.

Xihoxo xokala xi nga ri xa sampulu: Xihoxo lexi humelelaka hi nkarhi wo hlengelela datara, lexi vangaka leswaku datara yi hambana na ya ntiyiso leyi a yi ta kumiwa. Xi nga tlhela xi vula swihoxo swa ntlovantlovo kumbe swa sisiteme naswona leswi swi nga va na ntlhontlho ku swi vona eka mbalango, sampulu kumbe nhlayelo.

Timbewu ta oyili: Ti katsa sunflower; timanga; khanola; na tinyawa ta soya.

Mubyari: Munhu kumbe nchumu lowu nghenelelaka eka migingiriko ya swa vurim xikan'we na nxaxamelo wa migingiriko, ku nga ha va hi ndlela ya nkarhi woleha kumbe ya nkarhinyana, kambe loyi a kumaka muholo wa yena wotala ku suka eka migingiriko leyi.

Rhijisitara ra mubyari: Nhlengeleto wa vabyari lava rhijisitariweke lowu hlayisiweke hi ndzawulo na/kumbe varingani va yona va swifundzankulu.

Mubyari loyi a rhijisitariweke: Mubyari loyi a tirhijisitareke yena nwini hi ku tinyiketa na Sisiteme ya Mfumo yo Rhijisitara Vabyari naswona u nyikiwile nomboro leyi fanaka yi ri yoxe ya mubyari (PRN).

Mubyari lotsongo: Mubyari kumbe nchumu lowu byalaka (hi xiyenge xa le hansi, xa le xikarhi na xa le henhla) ku tirhisa ekaya na le makete/ku xavisa, hikwalaho vurimi bya endliwa ku endlela ku fikelela swilaveko swa ndyangu na ku kuma mali. Lava hi ntolovelolo i vanhu vantshwa lava ha ku ngenaka lava navelaka ku byalela makete ku enda phurofiti na mali ya makisimamu ya lembe leyi sukelaka eka R50 001 ku fika eka R1 miliyoni

Vakhumbheki: Xiyenge xa phurayivhete, vatirhisani va nhluvukiso, vatirhi na/kumbe matlhelo lama khumbhekaka lava nga na ku tsakela tanihi loko swi tirha eka vurimi, antswiso misava na nhluvukiso wa matikoxikaya.

Vavasati: Munhu wa xisati wa vukhale byim'wana na byin'wana na rixaka.

Muntshwa: Vanhu lavatsongo lava nga exikarhi ka malembe ya 18 ku fika eka 35.

